Урал батыр

Башҡорт халыҡ эпосы

9-сы бүлек

Айҙар, көндәр уҙған, ти,
Кешеләр торлаҡ ҡорған, ти;
Бер-беренә йөрөшөп,
Уйнап бергә, көлөшөп,
Ҡоҙа-ҡоҙағый булышып,
Йәше-ҡарты йоплашып,
Ҡанлы яуҙан тынышып,
Байман табып, тын алып,
Рәхәтләнеп ҡалған, ти.
Бына бер саҡ тағы ла
Һыуға барған ҡыҙҙарҙы,
Юлға сыҡҡан ирҙәрҙе
Дейеүҙәр аңдып ятҡан, ти,
Һыуға барһа, йотҡан, ти,
Йығып, ҡанын һурған, ти,
Йөрәгене алған, ти;
Ҡаяла ҡалған йыландар
Кешеләрҙе саҡҡан, ти.
Кешеләр бынан зарланып,
Ҡурҡынышып, ялбарып,
Уралға бары килгәндәр,
Уралға һөйләп биргәндәр.
Урал халыҡты туплаған;
Дейеүҙәрҙән һаҡлаған;
Дейеүҙәр, быны белгәс тә
Ер йөҙөнә сыҡмаған.
Урал ҡарап тормаған:

Иҙел, Яйыҡ, Нөгөштө,
Һаҡмар, бүтән батырҙы
Яуҙарына баш ҡылған;
Булат ҡылысын алып,
Үҙе Аҡбуҙын менгән.
Айбарланып, шау һалып,
Аҡбуҙатын дулатып,
Ерҙә дауыл ҡуптарып,
Һыуҙа тулҡын ҡайнатып,
Шүлгән күленә барған.
"Күлен уртлап бөтөрәм,
Һыу ҡалдырмай ҡоротам,
Кешегә тынлыҡ бирмәгән
Ҡалған-боҫҡан дейеүҙән,
Яу булыусы Шүлгәндән
Бар халыҡты ҡотолтам!" -
Тиеп, күлде уртлаған,
Күл һыуы ҡайнай башлаған.
Дейеүҙәр ҡурҡып шаулаған,
Шүлгән барын туплаған.
Урал күлде һура, ти,-
Дейеүҙәр эскә тула, ти,
Берәм-берәм Уралдың
Йөрәк-бауырын телә, ти.
Дейеү бик күп тулған һун,
Йөрәгене телгән һуң,
Урал күлде бөрккән, ти,
Ҡырға сыҡҡан дейеүҙе
Батырҙары тотҡан, ти.
Аяғына баҫалмай,
Ҡабат яуын асалмай
Урал шунда йығылған,
Бөтә кеше йыйылған,
"Ил бәхете ине",-тип,

Бары һыҡтап илаған.
Урал: "Күрҙегеҙ барын күҙ менән
Һыу уртлаған ауыҙыма
Дейеүҙәр тулды яу менән.
Йөрәгемде телделәр,
Ҡулдан көстө алдылар.
Халҡым, һеҙгә шуны әйтәм,
Уландарым, һеҙгә әйтәм:
Уйым-уйым күлдәрҙең
Барында дейеү буласаҡ,
Уҫаллығын ҡыласаҡ,
Эсегеҙгә керәсәк.
Дейеүҙәрҙең ҡоһоро
Барығыҙға тейәсәк,
Шунан барың үләсәк.
Күлдең һыуын эсмәгеҙ,
Хараплыҡҡа төшмәгеҙ,
Дейеүҙәргә буй биреп,
Ҡул ҡаушырып тормағыҙ -
Дейеүҙәргә яу асып,
Диңгеҙҙе дейеүҙән әрсеп,
Ерҙә торлаҡ табыштым,
Кешеләрҙе яуыздан
Ҡотҡарырға тырыштым.
Менһәм Буҙат бар ине,
Ҡулда булат бар ине;
Яу тупларлыҡ еремдә
Талай илем бар ине;
Ҡулдаш булыр илемдә
Батыр ирҙәр бар ине.
Шулар ҡәҙерен белмәнем,
Батырлыҡҡа маһайып,
Кәңәш ҡороп торманым,
Яңғыҙ башым уйланым,

Уңмаҫ юлды һайланым.
Улдарым, тыңлаң, һеҙгә әйтәм,
Тыңла, илем, һиңә әйтәм:
Ир-арыҫлан булһаң да,
Батыр беләкле тыуһаң да,
Илдә йөрөп, ил күрмәй,
Тубығыңдан ҡан кисмәй,
Йөрәгең батыр булалмаҫ.
Яуызға юлдаш булмағыҙ,
Кәңәшһеҙ эш ҡылмағыҙ,
Уландарым, һеҙгә әйтәм:
Мин әрсегән ерҙәрҙә
Кешегә байман табығыҙ;
Яуҙа булһа, баш булып,
Кешегә ил ҡороғоҙ,
Данлы батыр булығыҙ.
Олоно оло итегеҙ, -
Кәңәш алып йөрөгөҙ;
Кесене кесе итегеҙ, -
Кәңәш биреп йөрөгөҙ.
Күҙенә сүп төшөрҙәй,
Күҙһеҙ булып ҡалырҙай
Еҫерҙәрҙең алдында
Күҙенә керпек булығыҙ.
Аҡбуҙатым, булатым
Илдә тороп ҡалыр ул, -
Өҫтөнә менеп сабырҙай,
Яуҙа ҡылыс һелтәрҙәй
Батырға менәр ат булыр,
Батыр булмаҫ ирҙәргә
Менер атым ят булыр.
Әсәгеҙгә әйтегеҙ:
Минән риза булһындар,
"Ирем, хуш бул!" - тиһендәр.

Барығыҙға шуны әйтәм:
Яҡшылыҡ булһын атығыҙ,
Кеше булһын затығыҙ;
Яманға юл ҡуймағыҙ,
Яҡшынан баш тартмағыҙ!" -
Тигән һүҙҙе әйткән дә,
Урал батыр үлгән, ти.
Ҡайғырышып, барыһы
Башын түбән эйгән, ти;
Күктән йондоҙ атылып,
Һомайға оран биргән, ти.
Һомай, ҡош тунын кейеп,
Шундуҡ осоп килгән, ти,
Үле ятҡан Уралдың
Ауыҙынан үпкән, ти.
"Ай Уралым, Уралым,
Йәнеңә килеп етмәнем,
Аҙаҡ һүҙен ишетеп,
Күңелемде баҫманым,
Һиңә йәшләй осорап,
Шатлығымдан ҡыҙ булып,
Ҡош тунымды һалғайным;
Яуыздарға яу асып,
Яҡшылыҡҡа юл асып,
Аҡбуҙатҡа менгәнгә,
Булат ҡылыс тотҡанға
Иң бәхетле бер булып,
Мин оҙатып ҡалғайным.
Йәнеңә килеп етмәнем,
Ауыҙымдан үпмәнең,
Ни әйтерең белмәнем,
Инде хәҙер нишләйем? -
Ни әйтергә белмәйем.
Ҡыҙ булып, кемгә ҡарайым?

Һомай исемем ҡалһа ла,
Кешеләр ҡыҙ тиһә лә,
Ҡош тунымды һалмайым,
Ситтәр күҙен алырлыҡ
Ҡабат һылыу булмайым,
Һиндәй батыр табалмам,
Батырға әсә булалмам,
Аҡбуҙатың, булатҡа
Батыр һайлап бирәлмәм,
Ҡош көйөмә ҡалырмын,
Тыу йомортҡа һалырмын;
Балам булһа, ҡош булыр,
Һинең керһеҙ уйыңдан
Төҫө булһа, аҡ булыр.
Инде нисек итәйем?
Үҙең сапҡан юлыңа,
Һыҙылып килгән тауыңа
Гүрен ҡаҙып күмәйем,
Изге теләк теләйем.
Үҙең сапҡан зур юлың
Билен һис һыу ҡырҡалмаҫ.
Һинән ҡалған зур тауың
Үҙ ҡуйынына алыр ул,
Һинең менән берлектә
Мәңге ерҙә ҡалыр ул.
Өҫтөн астың диңгеҙҙең,
Өҫтөндә батыр булдың һин,
Буйына ил ҡорҙоң һин;
Ҙур тауыңдың ҡуйынында
Илгә затлы булырҙай,
Кешегә татлы булырҙай,
Йәндәй һанап йөрөрҙәй
Тағы ла затлы булырһың,
Юғалмаҫ алтын булырҙай,

Кешегә данлы һаналып,
Донъяға батыр булырһың", -
Тигән һүҙен әйткән дә,
Уралды тауға күмгән, ти,
Һомай осоп киткән, ти,
Илдән ғәйеп булған, ти;
Урал юлы - бейек тау,
Урал гүре - данлы тау -
Урал булып ҡалған, ти.
Байтаҡ йылдар уҙған һуң,
Һомай Уралын һағынған:
Уның юлы буйынан
Осоп йөрөп, талпынған,
Тауға килеп, ҡаяла
Уралды уйлап, моң сәскән,
Аҡкош булып түл йәйеп,
Аҡкош тыуын үрсеткән.
Быны бары белгән, ти,
Һомай тоҡомо ҡоштар, тип,
Бер туғандай күрешеп,
Ау аулауҙан тыйышып,
Аҡкош тотоп еймәҫкә, тип,
Үҙ-ара һүҙ ҡуйышып, -
Аҡкош үрсеп киткән, ти;
Аҡкош ите кешегә
Шуға харам икән, ти.
Һомай түҙмәй осҡан, ти,
Бер килгән, ти, киткән, ти;
Тыныс ил, тип, берәмләп,
Ҡош-ҡорттарҙы эйәртеп,
Үҙ артынан эркелтеп,
Тағы Уралға килгән, ти;
Шуға эйәреп Уралда
Ҡош-ҡорт, йәнлек тулған, ти.

Ҡоштар киткәнен белгәс,
Тыныс ил тип ишеткәс,
Ҡатил үгеҙе, тоҡомон
Үҙе башлап эйәртеп,
Данлы Урал буйында,
Йәмле Урал ҡуйынында
Бергә ғүмер һөрәм, тип,
Урал буйына килгән, ти,
Кешегә буй биргән, ти.
Аҡбуҙат та ил гиҙеп,
Йылҡы тоҡомон йыйып,
Бар йылҡыға баш булып,
Барын алып килгән, ти.
Кешеләргә ылығып,
Менәренә ат булып,
Йылҡы ла түлләп киткән, ти.
Ай, көн һайын Уралға
Төрлө йәнлек тулған, ти,
Шул йәнлектәр, ҡош-ҡорттар
Килеү көнө кешегә
Ай, йыл һанап белеүгә
Исем булып киткән, ти.
Урал батыр улгән һуң,
Гүрендә ерһеп бөткән һуң,
Гүре балҡып торған, ти,
Быны күргән кешеләр
Йыйылышып барған, ти,
Бер ус тупраҡ алған, ти,
Бары данлап һалған, ти,
Бара-бара ул ерҙә
Алтын булып киткән, ти.
Ҡош-ҡорт, йәнлек күбәйгәс,
Шишмә һыуы етмәгәс,
Күлдән ҡурҡып әсмәгәс,

Иҙел батыр, Яйыҡҡа,
Нөгөш батыр, Һаҡмарға
Халыҡ йыйылып килгән, ти,
"Нишләйбеҙ?" - тип, барыһы
Аптырашып әйткән, ти.
Иҙел уйға ҡалған, ти,
Атаһының булатын
Үҙ ҡулына алған, ти;
Аҡбуҙатҡа менгән дә,
Бөтә халыҡты йыйған да:
"Эсә торған һыуҙа ла,
Йәшәп килгән донъяла
Яуыз бөтмәй, йән тыумаç,
Тыуһа ла, тыныс йәшәмәç,
Шүлгәнгә яу асайыҡ,
Барын тар-мар яһайыҡ, -
Һыу ҙа булыр кеше өсөн,
Тыныс булыр ил өсөн", -
Тиеп һүҙен бөткәндә,
Яу асырға торғанда,
Һомай килеп еткән, ти,
Былай тиеп әйткән, ти:
"Батырҙан тыуған ир-егет
Аптырауҙа ҡалырмы?
Донъяла тыуған бер йәндең
Уйлап башы етмәгән,
Күңеленә килмәгән
Диңгеҙенә юл һалыр,
Дейеүҙәрен тау ҡылыр,
Бөтә диңгеҙ ҡоротоп,
Йөрөгән юлын ил ҡылыр, -
Тип кем генә уйлаған?
Атаң үҙе үлһә лә,
Булаты ҡалды ҡулында,

Буҙ аты ҡалды янында.
Атаң дейеүҙән тау өйһә,
Сапҡан ерен юл итһә,
Яман һыуҙы бөтөрһә,
Илде бергә туплаһа, -
Һеҙгә аҙаҡ атағыҙ:
"Күлдең һыуын эсмәгеҙ,
Эсеп әрәм булмағыҙ", -
Тип әйткәйне түгелме?
Шүлгәнгә яу асһаң да,
Уны тар-мар итһәң дә,
Күленән ил мандымаҫ,
Әсә һөтөндәй булып,
Илде мәңге һуғармаҫ!"
Һомай һүҙен ишеткәс,
Иҙел уйға ҡалған, ти;
Аҡбуҙаттан төшкән, ти,
Атаһының булатын
Ҡулына тотоп алған, ти,
Бейек тауға менгән дә,
Ирәмәлләп торған, ти.
"Атайымдың ҡулында
Булат дейеү тураны;
Уралдан тыуған ул булып,
Халыҡты һыуһыҙ ҡаңғыртып,
Батыр исеме күтәреп,
Һыу табалмай тилмереп
Тороу ирлек буламы?" -
Тигән дә Иҙел ирәйеп,
Тауҙы яра сапҡан, ти,
Көмөштәй бер аҡ йылға
Шылтырап шундуҡ аҡҡан, ти;
Тауҙы буйлап киткән, ти,
Әҙрәҡәнән бар булған

Ямантауға еткән, ти.
Тау йылғаны быуған, ти,
Иҙел килеп уҡталып,
Билен өҙә сапҡан, ти, -
Йылға ары аҡкан, ти;
Иҙел баҫып торған тау,
Ирәмәлләп сапҡан тау,
Йылға сығып аҡкан тау -
"Ирәмәл" булып ҡалған, ти.
Йылға быуған зур тауы,
Ҡырҡа сапҡан урыны -
"Ҡыр(ы)ҡты" булып ҡалған, ти.
Иҙел батыр тапҡан һыу,
Шылтырап матур аҡкан һыу
Иҙел булып ҡалған, ти.
Бары килеп эскән, ти,
Һыу аҡканын күҙәтеп,
Бөтәһе лә ҡыуанып,
Былай тиеп әйткән, ти:
"Иҙел батыр тапҡан, ай, Аҡ йылға
Шылтырап та аға ла үҙәндән.
Тәмле Иҙелкәй һыуҙары ла
Бөтөрәлер һыу көҫәгән уйҙарҙы,
Ҡыуандыра ҡан илаған илдәрҙе.
Ғүмерҙәр үк теләп ил йырланы
Батыр тыуған, тип үк Уралдан.
Тәмле Иҙел һыуҙары ла
Бөтөрәлер һыу көҫәгән уйҙарҙы,
Ҡыуандыра ҡан илаған илдәрҙе" .
Шулай барыһы маҡтаған,
Ҡан илауҙан туҡтаған.
Бар халыҡ эркелеп,
Бер Иҙелдең буйында
Йәмле туғай-уйында

Торлаҡ ҡора башлағас,
Ай-йыл һанап түлләгәс,
Илдә кеше күбәйгән,
Иҙел буйы тарайған.
Дүрт батыр бер йыйылып,
Бергә ултырып уйлаған;
Яйыҡ, Нөгөш, Һаҡмарҙар,
Яңы йылға эҙләгән.
Иҙел һымаҡ, былар ҙа
Алмашлашып, бер-бере
Булат менән сапҡан ти, -
Уларҙан да өс йылға
Шылтырашып аҡҡан, ти.
Былар халыҡты йыйғандар,
Дүрт батырға бүлгәндәр;
Дүрт йылғаны буйлатып,
Торлаҡ ҡороп таралып,
Айырым донъя ҡорғандар.
Дүрт батырҙың исеме
Дүрт йылғаға ат булған,
Онотолмаҫ зат булып,
Быуын-быуын ҡалғандар.